

failliet dreigde te raken en er een vreselijke hongersnood uitbrak, liet hij vanzelfsprekend niet op zijn Messiaanse conto bijschrijven. Kleurrijke beschrijvingen krijgen ook vorsten als Carlos II, koning van Spanje, geestelijk en lichamelijk gehandicapt, Karel II van Engeland, Jacobus II en Leopold I, die met de Ottomanen in het oosten continu in de clinch lag. Verder komen in het werk prominente mannen voor, die hun soeverein in raad en daad bijstonden. Voor Lodewijk XIV waren dat onder anderen kardinaal Mazarin (vervulde 'een sleutelrol' in zijn opvoeding), Colbert (belast met de Franse financiën), Louvois (minister van Oorlog) en Vauban.

Willems voornaamste intimi waren zijn boezemvriend Bentinck, zijn secretaris Constantijn Huygens jr, raadspensionaris Heinsius en edelman Van Keppel, die een bliksemcarrière beleefde. Ook tal van vrouwen passeren met vaak zeer onderhoudende verhalen de revue. Theresia van Oostenrijk bijvoorbeeld, met wie de Franse koning een verstandshuwelijk was aangegaan, zijn maîtresses Louise de la Vallière, Madame de Montespan en Madame de Maintenon. Met de laatste, die een paar jaar ouder was, en met wie hij na de dood van de koningin in het geheim trouwde, had hij een meer platonische relatie. Over het vrouwelijke geslacht in relatie tot Willem (als 'buitenman' had hij slechts twee passies: oorlog voeren en jagen) viel kennelijk niet zoveel te vertellen. Alleen Mary Stuart, die voor haar huwelijk huilend de zee was overgestoken, maar na de trouwplechtigheid van lieverlee van hem was gaan houden, krijgt van de auteur ruime aandacht. In mindere mate geldt dit voor de schoonzuster van zijn beste kameraad, Elisabeth Villiers, die 'loenste als een draak'. Luc Panhuysen heeft een meesterwerk geschreven, dat ik historici en docenten aanraad zo snel mogelijk te lezen!

Gert Moleman

Lege melkbussen schoonmaken

Liever kleine baas dan grote knecht. De Nederlandse middenstand 1920-1970. Tessel Pollmann (Boom, Amsterdam 2016), 256 blz., € 22,50

Een van de verhalen die ik altijd in de les vertel, is dat van mijn opa die melkboer was in de Roerstraat in Amsterdam. Het is vooral een oorlogsverhaal – de familie Frank en vele andere Joden woonden in de melkwijk – maar het gaat ook over het werk dat gedaan moest worden. Het was vóór de tijd van de melkpakken of plastic verpakkingen. Melk kwam in melkbussen en werd met maatbekers – ik heb er nog één, met keuringsstempels erin geslagen – aan de man gebracht. Gebracht, inderdaad, want mijn opa en twee knechten brachten de melk (en taptten melk, et cetera) met handkarren aan de man. Mijn oma stond in de

melkslijterij; vanaf het moment dat zij aangekleed was tot dat zij ging slapen. Ze verkocht boter, eieren, kaas en op een gegeven ogenblik ook Verkade-koekjes uit een grote blikken trommel. Toen mijn vader oud genoeg was, zo rond zijn tiende, kon hij gaan spoelen, oftewel de lege bussen schoonmaken, voordat zij weer werden opgehaald. Het was hard werken, maar dat was niet uniek. Iedereen werkte hard, zeker in de naoorlogse jaren. Veel van bovenstaande kom ik tegen in het boek *Liever kleine baas dan grote knecht*, van de aan het NIOD verbonden journalist Tessel Pollmann. De vele uren, de winkeliers met hun knechten, de ►

zwarte, fysieke arbeid, de vrouw die de 'basis' – de winkel – be-
mande, de kinderen die van jongs
af aan ondanks arbeidswetten
werden ingeschakeld, et cetera.
Pollmann benadrukt drie zaken in
haar boek. Vrouwen speelden een
onmisbare rol in de Nederlandse
middenstand. Niet alleen als
werkkraacht achter de toonbank,
maar ook als boekhouder, inkoop-
ster, contactpersoon in de wijk
en debiteurenbewaakster – de
man liet te vaak 'op de lat' kopen.
Ze waren dus veel zelfstandiger
dan veel andere vrouwen in die
tijd. Het tweede punt: menig
middenstander was meestal
ook arbeider. Er was vaak geen
familie-inkomen; beide geld-
bronnen waren hard nodig. Ten
slotte heeft Pollmann het over het
vermeende conservatisme van de
middenstand, een gegeven dat
zij afwijst. Volgens haar is er geen
bewijs van. Ik lees ook weinig
bewijs van het tegendeel.
Pollmann heeft voor haar boek
geput uit statistische overzichten,
maar vooral uit publicaties van
lokale historische verenigingen.
Ook putte zij uit, op haar verzoek
geschreven, memoires en uit de
overgeleverde informatie van
haar eigen familie. In de inleiding
wijst zij wel op de beperkingen
van het menselijk geheugen, de
aloude uitdaging van *oral history*.
Pollmann rekent in *Liever kleine
baas dan grote knecht* af met een
romantisch beeld over de kleine
zelfstandige als verbindende
schakel tussen arbeiders en de
hogere klassen. Ten eerste waren
nogal wat middenstanders zoals
gezegd zelf (deels) ook arbeider.
Daarnaast was de klant soms
wel heel erg koning, die op alle
tijden prompte service verlangde.
Vooral de 'grote boeren' die één
keer per jaar afrekenden en zo
naar een ander konden gaan –
krijgen ervan langs. De winkelier
moest ook altijd opletten wat er
werd gezegd. Klanten kunnen
zich weliswaar over van alles uit-
spreken, maar achter de toonbank
was discretie usance. Ook kon
je jezelf niet al te nadrukkelijk

tot een bepaalde zuil verklaren.
Dat kon klanten kosten, waarbij
Pollmann direct aantoonde dat de
verzuiling er wel was, maar lang
niet altijd leidde tot het alleen
kopen binnen de eigen zuil.
Het boek steunt deels op de foto's
van Ben van Meerendonk, die bij
het Internationaal Instituut voor
Sociale Geschiedenis berusten. De
medeoprichter van World Press
Photo heeft nogal wat herken-
bare beelden – de vrouw achter
de toonbank, de bloemenventer
aan de deur, de bakker met zijn
duivenkater – vastgelegd.
Tegen het einde van het boek ver-
wijst Pollmann nadrukkelijk naar
het zeer succesvolle *Gouden jaren*
van collega-journalist Annegreet
van Bergen, zij het met een vraag-
teken. Vanaf 1950 ging het zeker
beter in Nederland. Toch was
veertig procent van de Neder-
landse middenstanders daarnaast
nog arbeider. Tegen 1970 werd
dat minder, maar waren grootwin-
kelbedrijf en supermarkt geduch-
te concurrenten geworden.
Het verhaal van mijn opa's bedrijf
Melkinrichting Onrust is vooral
een oorlogsverhaal. Getekend
als hij was, heeft hij nooit over
de oorlog verteld. Hij en de twee
andere venters hadden lopers
voor de huizen en zijn meermalen
gestuit op 'Joodse mensen' (zoals
dat werd gezegd) die zichzelf
hebben opgehangen. Natuurlijk
waren zij ook getuige van het
wegvoeren van een flink deel
van de bevolking van de Rivie-
renbuurt. Ik bezit een onooglijk
papiertje waarop Gerrit Onrust
werd gesommeerd om zich – op
6 juni 1944 om halfvier 's middags
– te vervoegen bij de beruchte
*Zentralstelle für Jüdische Auswan-
derung*. Ik stel mij zo voor dat hij
wist waar onderduikers waren. Ik
stel mij ook voor dat de bezetter
wist dat een melkboer zo iets wist.
Wat gezegd is, weet ik niet. Wat
ik wel weet is dat er na de oorlog
twee bomen als dank in Israël zijn
geplant. Ook dat was een gevolg
van middenstander zijn.

Ger Jan Onrust

Wentelen in twee werelden

Het is zondag 6 april 1845
als Arend van de Brandhof
de deur van de hervormde
kerk in Elst achter zich dichttrekt.
Het avontuur kan beginnen. Hij
en 383 anderen vertrekken naar
Suriname, een verre reis naar een
onbekend land, alwaar de grond
bewerkt moet worden. De groep
is huizen met drie kamers per
gezin en met vier beplante akkers
per woning, koeien, kippen en
gereedschap beloofd. In plaats
daarvan wordt – 41 dagen na ver-
trek – *zwamp* (moeras) gevonden
en de palissadepalmhouten hut-
ten zijn vier bij zes meter, één hut
per twee gezinnen. Sommigen
willen direct al weg.
Na vijf dagen overlijdt het eerste
kind en in korte tijd volgen 188
anderen. Buiktyfus is de waar-
schijnlijke boosdoener, maar
ook de slechte omstandigheden
spelen een rol. Plantage Voorzorg,
aan de overzijde van Groningen
aan de rivier Saramacca, is al af-
geraden door de plaatselijke arts
Tydeman. Ondanks tegenwer-
king in Suriname – blanken die
het land gingen bewerken, wat
moeten de slaven wel denken – is
het dringend noodzakelijk nieuwe
landbouwers te werven in het
vooruitzicht van de afschaffing
van de slavernij. De resterende
167 overlevenden trekken deels
naar de stad, gaan deels het land
bewerken, worden *boeroe*: hard-
werkende Surinaamse boeren en
arbeiders met een blanke huid.
Hoewel haar naam het niet doet
vermoeden – haar vader is een
Surinamer van Hindoestaanse
afkomst – heeft Karin Sitalsing
een boeroeachtergrond: haar
moeder, Anne Marie Loor, is een
boeroe. Sitalsing volgt in de
sporen van andere journalisten –
zie Judith Koelemeijer, Alexander
Münninghoff, Marcia Luyten,